

НАЙДАВНІША ІСТОРІЯ УКРАЇНИ. ПЕРВИСНООБЩИННИЙ ЛАД НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ.

Мета: - сформуванню уявлення про історію та історичну хронологію; з'ясувати походження та етапи розвитку людини; розкрити основні характеристики кам'яного, мідного та бронзового віку; надати порівняльну характеристику;

- розвивати навички аналізу історичних фактів та роботи з історичними документами; вміння виділяти головне; вдосконалювати навички складати історичного портрета;

- сприяти формуванню національної свідомості студентів, їх історичної пам'яті, пошани до державотворчих традицій в Україні.

Обладнання: конспект, зошити, карта, підручники.

Тип заняття: вивчення нового матеріалу.

Між предметні зв'язки: Всесвітня історія, культурологія.

Структура заняття:

I. Організаційний момент.

Вітання, перевірка студентів на готовність до заняття.

II. Мотивація та актуалізація опорних знань і вмінь учнів.

Метод: частково-пошуковий; бесіда.

- *Що вам відомо про історію?*
- *Яке визначення ви дали б «історії»?*
- *Яку мету ставить перед собою така наука як історія?*
- *Навіщо нам знати історію? Історію України?*

III. Вивчення нового матеріалу.

Метод: репродуктивний, частково-пошуковий, проблемний, пояснювально-ілюстративний; бесіда, лекція.

1. Вступ до історії. Праісторія. Минуле нашої землі.
2. Кам'яний вік(1, 5 млн. – 4 тис. до н.е.).
3. Епоха міді. Енеоліт(4 – 3 тис. до н.е.). Трипільська культура.
4. Бронзовий вік (2 – 1 тис. до н.е.).

IV. Закріплення матеріалу.

Метод: репродуктивний, частково-пошуковий.

(написання перевірного диктанту)

V. Підсумки заняття.

VI. Домашнє завдання:

1. Зробити ксерокопію таблиці.
2. Вивчити конспект.
3. Зробити домашню самостійну роботу.
4. Підготуватись до перевіркової роботи.

VII. Теми для рефератів:

1. Вислови про історію.
2. Легенди походження світу.
3. Теорії походження людини.
4. Походження та побут Трипільської культури.

ПОНЯТТЯ:

Анімізм. Архантроп. Археологічна культура. Археологічні пам'ятки. Археологія. Атрибут. Антропогенез. Антропоморфний. Демографічний вибух. Міграція. Ендогамія. Екзогамія. Енеоліт. Магія. Мезоліт. Патріархат. Політеїзм. Проміскулітет. Плем'я. Палеоліт. Неоліт. Сусідська община. Тотемізм. Фетишизм.

ДАТИ:

1. Ранній палеоліт – 1,5 млн. – 150 тис. до н.е.
2. Середній палеоліт – 150 тис. – 35 тис. до н.е.
3. Пізній палеоліт – 35 тис. – 11 тис. до н.е.
4. Мезоліт – 10 – 6 тис. до н.е.
5. Неоліт – 6 – 4 тис. до н.е.
6. Енеоліт – 4 – 3 тис. до н.е.
7. Бронзовий вік – 2 – 1 тис. до н.е.
8. Перша поява людина на території України – 1 млн. до н.е.
9. Неолітична революція – 6 – 4 тис. до н.е.

ПЕРСОНАЛІЇ:

-

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вступ до історії. Праісторія. Минуле нашої землі.
 - Конспект.
 - Алексєєв Ю. Історія України. – К., 2004. – с. 6 – 7;
 - Бойко О. Історія України. – К., 2003, - с. 9 – 17;
 - Смолій В. Історія України: нове бачення. – К., 1995. – Т.1. – с. 5 – 11.

1. ВСТУП ДО ІСТОРІЇ. ПРАІСТОРІЯ. МИНУЛЕ НАШОЇ ЗЕМЛІ.

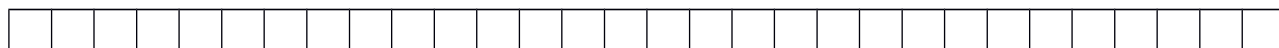
- **Історія** самим словом своїм означає розвідку, відомість, оповідання (від грецького- «оповідь», «дослідження»), а прикладалося воно перед усім до оповідання про минувшину свого краю і народу.
- **Історія** - найстаріша наука, що вивчає минуле людських спільнот, які заселяли землю від найдавніших часів.
- **Історія України** вивчає життя народів, які мешкали на території нашої держави.

Ключове слово – у минулому; тобто те, що відбувалося хвилину, годину, день, місяць, рік тому, є минуле. Ми повинні знати про минуле для того, щоб зрозуміти сучасне і не помилитися у майбутньому. Історія ніколи не закінчується. Кожен з нас, бажає він того чи ні, продовжуватиме її.

Вся історія складається з хронології:

- день
- тиждень
- місяць
- рік
- століття
- тисячоліття
- ера

лінія часу

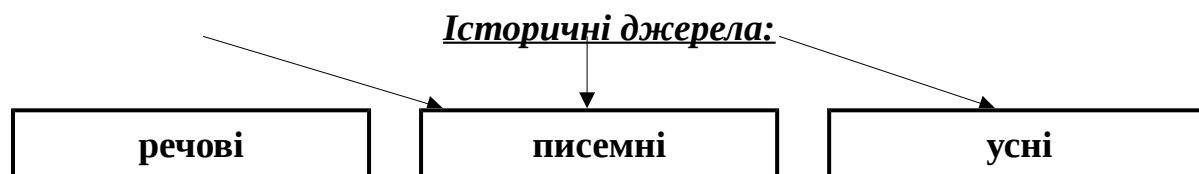
До нашої ери

наша ера

Вся історія людства поділяється на періоди:

- 1) Історія первісного суспільства – 1,5 млн. – 1 тис. до н.е.
- 2) Стародавня історія - 1 тис. до н.е. – У ст. н.е.
- 3) Історія Середніх віків – У ст. – ХУІ ст.
- 4) Нова історія – ХУІ – ХІХ ст.
- 5) Новітня історія ХХ – сучасність.

Знання про минуле отримують з історичних джерел, якими можуть бути будь-які речі та предмети створені рукою (голосом) людини та природою.

Такі оповідання з початку держалися **усною пам'яттю**. Але пам'ять людська добре не держить подій довше як два—три покоління, а далі починає мішати, коли це оповідання навмисне не прибрано в якусь тривку форму, наприклад в пісню або в вірші призначені для запам'ятовування:

- міфологія (Головацький): Білобог та Чорнобог (*відомості про вірування*);
- народна творчість:
було це давно, тоді, коли Б.Х. панів бив. Раз уночі приїхав із магнатами до замку пан Ярема Вишневецький. Усі вони були голодні, перелякані, змучені. Наказав зібрати все дороге в замку, щоб вивести його перед приходом козаків і повсталих селян. Недалеко втікали пани, як їх оповістили про наближення козаків. Переляканий Ярема, переодягнувшись на бабу, за два дні аж у Львові опинився, а діаманти, срібло й золото казав в озері потопити, та щоб ніхто не бачив. Кинули шляхтичі все те у скринях в озеро. А самі втекли. У Збараж із військом прибув

Максим Кривоніс . Йшов біля озера, захотів пити, бо надворі було дуже душно і коня хотів напувати. Отож тільки кінь вступив в озеро, як раптом став на щось тверде. Максим зачерпнув води. А шлюбка стукнула у воді по залізу якомусь. Засміявся Максим і наказав витягти з озера скарб панський. Більше 10 возів із великим скарбом прибуло у табір до Максима. Відтоді й озеро назвали «Срібним».

На впевненіший ґрунт стали ці оповідання, коли могли опертися на давніші записки про колишні діла, особливо як ці записки робилися сучасниками, тими що самі події ті переживали. За допомогою таких давніших записок і оповідань стало можливим передавати пам'ять про події через довгий ряд поколінь незмінною і чистою. Старші історичні праці служили підставою для пізніших; нові історики, переймаючи від старших, додавали до них оповідання про події пізніші, і як би не було перерв та прогалин у такій роботі, то історія йшла і розвивала ся б неперервним ланцюгом, оповідаючи про всі часи повно і докладно. Одначе на ділі воно ніколи не обходилося без прогалин і переривів. Часто пропадали й старі записки й старі історичні оповідання, та й у різних народів порізно починалося й письменство, й списування оповідань про події і через те не у всіх народів історія однаково давня і однаково повна.

В наших сторонах письменство почало ширитися перед 1000 роком по Христі, як почало ширитися християнство. З того часу могли вже бути різні записки, і потім з сих записок дещо і використано, як списуванні оповідання про давніше життя в наших краях; одначе події з десятого віку (від 900—1000 р.) більше описувано з пам'яті. Для ранішнього часу дещо знаємо з писань інших народів, у яких письменство й історія розвинулися раніше, особливо від письменників грецьких, а також і від римських, арабських, а нарешті й німецьких. **Найдавніші звістки про наші сторони** йдуть з VII віку перед Христом, докладніші з V (2300 -2400 років тому), але тільки про чорноморське побереже, де ще тоді нашого народу не було, а про наш народ письменні звістки у чужих народів починаються геть пізніше, тільки коло 400 р. по Христі (1500 літ тому).

Се зветься початок історичних часів — доки сягають писані звістки людські. Для нашого народу се значить півтори тисячі літ назад, або п'ятдесят людських поколінь, рахуючи коло 30 років на людське покоління; а для декотрих, приморських частин нашого краю—дві з половиною тисячі років, або трохи більше.

Всі часи передісторичні: з них не засталося ніяких писаних звісток, і про те як жилося тоді людям, можна міркувати по різних слідах людського життя, що знаходяться під землею, або в печерах— різні вироби людські, інструмент, посуд, вугілля від огнищ, сліди житла людського, їжі (кістки й відпадки всякі).

Нумізматика – вивчає гроші та їх походження: який вигляд мали володарі, одяг, герб, матеріальний статус.

Геральдика – вивчення гербів. Герби були започатковані у сивій давнині, коли перші люди розпочали ототожнювати свої династичні роди з певними

тваринами. Вони вірили, що ця тварина захищає їх, і ніколи не вбивали її на полюванні, вважаючи, що це може спричинити нещастям. ним позначали територію, яка належала цьому роду; посвідчував особу, річ, міст тощо.

Про дещо можна міркувати з тих **давніх звичаїв**, які ще тепер між людьми держаться, або описуються в старих книгах; такі звичаї живуть часом несказанно довго: вже люди й не знають, для чого вони саме так роблять, кажуть тільки, що „так годиться“, що так їх батьки робили, то й вони роблять (**культурологія**).

Потім можна зрозуміти з самої мови (**лінгвістика**)—звідки те або се слово взялося. Наприклад слово *руда* значить тепер породу камінну з металічною примішкою, але саме се слово значить властиво *мідь*, а се через те, що мідь люди знали з усіх металів найперше; або напр. в давніх часах у нас слово *скот* значило *Гроші давніх часів* людське багатство було в худобі, і за худобу все міняли або купували. Дністер, Дніпро – швидка річка.

Праісторія (**археологія**) досліджує на основі збережених у землі останків давноминулого життя й побуту часи, не обняті писаними пам'ятками. Ця наука відносно нова. Розвинулася вона в д. п. XIX ст.: до того часу для дослідження – що діялося на землі до часу, як люди навчилися писати – зроблено дуже багато.

Стародавні греки та римляни, що їх наукова й мистецька творчість лягла в основу сучасної культури цілого світу, обмежилися в своїх міркуваннях про доісторичні часи на слушному, але доволі загальному твердженні, *що життя людини на землі проходило три розвинуті ступені: найстаріша доба вживала кам'яне знаряддя, друга бронзове й нарешті залізне.*

Середньовіччя, яке було справжньою темрявою в розвитку людської думки, пішло далеко назад поза досягнення греко-римської науки: *середньовічні „вчені” впевняли, що находжений у землі доісторичний посуд, це ...природні плоди землі, які родяться в ній і ростуть аж до розмірів і форм, пригожих до вжитку.*

У XVIII ст., звернули більше уваги на випадкові знахідки кам'яного й металевого знаряддя та посуду глибоко під землею.

Рішучий поворот у користь пізнання життя людства в доісторичних часах принесли два відкриття 50-х рр. XIX ст., а саме знахідка черепа первісної людини в Неандерталю, в Німеччині, й відкриття останків палевих будівель доісторичної людини на швейцарських озерах (**антропологія**). Знахідки та їх наукове пояснення було справжньою сенсацією в ділянці праісторії і з того часу заслони, яка закривала життя доісторичної людини, почала дуже скоро підійматися. Такі ж знахідки і все частіші розкопки й розшуки останків доісторичного життя людини заповнили цілі музеї та поширили обрій нашого історичного знання далеко поза межі писаних джерел. У підмогу археологічним розкопкам прийшло ще й природознавство, яке доказало, що розвиток людства віддзеркалюється в різних ступенях розвитку кожної людини, та що деякі духовні й фізичні прикмети поодиноких ступенів духовного розвитку дитини, можна прирівняти до різних ступенів

розвитку т.зв. диких і півдиких племен сучасності. Коли ж учені порівняли будову голови тих диких племен із останками людських кісток, що їх знаходили глибоко в землі та по недоступних печерах, переконалися, що ціла людськість Європи проходила всі ступені фізичного й духовного розвитку, від стану дикості й цілковитої некультурності, до вершин сучасної культури й цивілізації. На основі наукового порівняння цілої низки знахідок, людинознавчого (антропологічного) як і археологічного характеру, можна дуже ясно розмежувати дитячий, молодечий і зрілий вік людства.

Давним-давно, мільйони років тому, була наша земна куля такою розпаленою масою, як сьогодні сонце. З часом почала вона холонути й покриватися зверху чимраз твердішою корою. В своєму глибокому нутрі не заголола вона й сьогодні. І тепер переливається в земному нутрі розпалена маса, що час від часу проливається на поверхню землі скрізь отвори, що їх називають вулканами. Такі вулкани були колись і в нашому краю, на південних схилах Карпат, на Волині та на Донеччині.

В міру того, як земля заголола, її поверхня коробилася й тріскала, через що утворилися на ній гори, долини та западини. Більші низи заповнилися водою й так повстали моря та озера. З часом покривалася земна поверхня намулом вод; вони бушували по ній, покривали земну поверхню звалами каміння, що їх несли з собою північні льодовики, та пісками, що їх розносили вітри із звітрілих скель. Врешті земний пил нанесений вітрами й перегнили останки давньої ріст ні покрили поверхню землі верствою, що залежно від свого складу й грубості є більш або менш плодovitим ґрунтом для земних плодів.

Геологія (наука, що вивчає будову землі), прослідивши становлення та розвиток землі, встановила приблизний вік та походження кожного з наверхстувачів земної кори:

Вона довела, що верхній, плодovitий шар земної кори, створився найпізніше. Геологи назвали той шар алювієм.

Під ним лежать верстви глини (лєсу) разом з верствами піску й каміння. Його назвали делювієм, а обидві верстви разом об'єднанні, вчені назвали „квартет” (це та верства,, яка йде четвертою).

Під нею лежать наверхстування „третинні” знову поділені на старші й новіші: найстарша це „еоцен”, середня – „міоцен”, новіша – „пліоцен”. Складається він з губковатого, вапнистого каміння всуміш із скам'янілими черепа шинами. Йдучи ще далі вглиб земної кори, натрапимо на верству крейди, званої в нас „опокою”, а далі вже на цїпкий камінь, що повстав із застиглої, земної маси. Нижчий шар цїпкого каміння, що часто має в собі багато металічних примішок, це первісна поверхня землі, що повстала в хвилини, коли вона охолола.

Всі інші наверхстування наносила й укладала одні на одних вода, льодовики та вітер. А коли на тій первісній поверхні ніяке життя не було можливе, то зародилося воно щойно на тих пізніших, наносних верствах.

І справді, найперші сліди тваринного життя у формі скам'янілих черепа шин находимо в третинній верстві, а щойно в четвертинній верстві находимо

сліди життя тварин вищого ряду (ссавців), а вслід за ними сліди людського життя та культури у формі розбитих і обпалених, деколи покарбованих звіриних кісток, а там і найстаршого людського знаряддя.

З того, що знайдено в землі й на ній у нашому краю, переконалися вчені, що давним-давно не було цілої України, окрім невеликих островців, а решта була покрита водою. Але вже під кінець третинної доби море уступило з українських земель до сучасних морів: Чорне. Азовське, Каспійське. Колись вони були одне велике море й сліди цього збереглися у солончаках, що донині розсіяні по степу між Азовським і Каспійським морях.

Чи на тих островах вільних від воли жили в третинну добу які люди, невідомо. Існування людини в цю добу взагалі ще недоведене. Зате жили тоді великі чудернацькі виглядом звірі, могутні ящери, велетенські птахи та багато різної породи слонів. Сонце було тоді в Європі гаряче, таке як тепер в Африці й тому тварини й рослини на вільних від води землях були дуже буйними. Але згодом почало мінятися сонце. Повіяло холодом і від нього почали на бігунах землі наростати велетенські льодові криги, що звільна посувалися на південь. Не минули вони й України. Правда, нецілої, але більшої частини. Північні льоди, що покрили собою всю нинішню Московщину, захопили двома язиками середнє Подніпров'я по нинішній Кременчук, та верхню Донеччину.

Так звана льодова доба тривала в нас довго (деякі вчені кажуть, що півмільйона років) але й у ній були перерви, коли то льоди танули й на їх місці процвітало рослинне й тваринне життя. Наука усталила, що 4 льодові доби чергувалися в нас і з трьома між льодовими, а разом із тим чергувалися рослини та тварини.

Україна — значить «земля, що лежить скраю». Це влучна назва для країни, розташованої на південно-східному пограниччі Європи, на порозі Азії, по окраїнах Середземноморського світу, з обох боків колись важливого кордону між лісом, де ховалися від небезпеки, і відкритим степом.

Іншою суттєвою рисою географії краю є *відсутність природних бар'єрів*. За винятком Карпатських гір на заході й невеликого Кримського кряжу на півдні 95 % території України — це *рівнина*, котра поступово спадає з покритих лісом Галицького, Волинського та Подільського плато до горбистих місцин по обидва боки Дніпра й переходить в неосяжний відкритий Причорноморський степ. Неозорі рівнини настільки переважають в українському краєвиді, що один географ писав на початку нашого століття: «Дев'ять десятих українців звичайно ніколи не бачили гір і навіть не знають, які вони на вигляд». Тут на розлогих *степях* — знамениті, надзвичайно родючі українські *чорноземи*, які займають мало не дві третини території краю. Проте на півночі та північному сході чорноземів немає — тут переважають менш родючі ґрунти й *ліси* (на останні припадає лише одна сьома всієї площі). Україна багата на корисні копалини, зокрема вугілля та залізну руду, що залягають на південному сході. Природа тут узагалі благодатна. Можна навіть сказати, що за *природними ресурсами* це найбагатша країна Європи.

З півночі до Чорного моря течуть *три великі ріки*, що разом із притоками забезпечують Україну достатньою кількістю -води: це могутній *Дніпро* довжиною 2285 км, який ділить країну навпіл. *Південний Буг* та *Дністер*.

Клімат хоч і допускає різкі перепади температур, але загалом помірний. У своїх сучасних межах Україна займає понад 600 тис. кв. км і простягається на 1300 км із заходу на схід і 900 км із півночі на південь. За територією це друга після Росії країна Європи, а за чисельністю населення (близько 52 млн.) вона наближається до Франції.

Наука й техніка значно зменшили залежність сучасних людей від природи. Тому вони часто забувають про те, який величезний вплив справляло на їхніх предків фізичне оточення. Нерозуміння цього чинника на Україні подвійно дивує, оскільки в самій назві країни підкреслюється її положення. Велика частина української історії пояснюється саме цим. Розташована на основних шляхах *між Європою та Азією*, Україна часто ставала *об'єктом впливів різних, часом протилежних культур*. Через Причорномор'я вона зазнавала благодотворних впливів грецької цивілізації — як античної, так і візантійської. Зате, знаходячись на західному кінці великого Євразійського степу, Україна часто ставала жертвою нападів войовничих кочовиків, і запекла боротьба з ними вичерпувала людські та матеріальні ресурси. Пізніше тут з'явилися оборонці її кордонів — козаки, котрі стали центральними постатями української історії та культури. Неосяжні смуги чорноземів, що за площею та родючістю — серед найзначніших в усьому світі, також лишили відбиток на населенні краю. Власне, саме на території України розвинулися найбільш ранні землеробські цивілізації Європи. І до зовсім недавнього часу землеробство було символом українського способу життя. Вплив родючих ґрунтів України на її жителів особливо вражає у порівнянні з відбитком, що його наклали на селян сусідньої Росії її убогі землі. На рос. Півночі неродючі піщані ґрунти, суворий клімат і короткий вегетативний період —принаймні на місяць коротший, ніж на Україні,— *все це змушувало російських селян об'єднувати ресурси для спільної обробки землі. Зате на Україні куди більшого поширення набуло одноосібне господарство*. Ці розходження зумовили появу суттєвих відмінностей у ментальності, культурі та суспільно-економічній організації двох споріднених народів. І вони ще більше поглиблювалися в умовах низької врожайності, що з часом змушувало російських селян шукати кращого життя в містах. Водночас українські селяни лишалися в своїх ідилічних і разом із тим архаїчних селах.

Якщо природа виявлялася лагідною до України, то цього не скажеш про її історію. З давніх-давен аж до новітніх часів через свої природні багатства й незахищеність Україна — можливо, більше, ніж будь-яка інша країна Європи — зазнавала спустошливих нападів і завоювань. У результаті тема чужоземного поневолення й боротьби з ним стала домінуючою в її історії. Розгортаючись на неозорій, відкритій і щедро прикрашеній сцені, ця історична епопея була довгою, барвистою, сповненою бурхливих подій.

7 ст. до н.е. , це найдавніша межа, що поза неї не сягають ніякі писані відомості про наш край, не кажучи вже про наш народ. Але і ті відомості не обіймають цілої української землі, тільки її південну, приморську смугу. І щойно з 400-х років після народження Христа з'являються перші відомості про наш народ, писані іноземцями, що випадково цікавилися укр.землями.

Першим періодом історії людства був кам'яний вік. Йому належить особливе місце в цивілізації. Саме цієї доби на тлі кардинальних зрушень у природі, пов'язаних з різкими змінами клімату, сформувалася примітивна суспільна організація, зародилися першооснови таких форм людської духовності, як релігія, мораль, мистецтво.

Археологічні знахідки в Ефіопії, Кенії, Танзанії дають підстави зробити припущення про **появу людини на Землі понад 2 млн. років тому.** Першолюдиною фахівці вважають істоту, для якої праця стала необхідністю і яка здатна була не тільки використовувати знаряддя праці, а й виготовляти їх. У ході еволюції поглиблювалися відмінності між мавпою та людиною – з'явилося прямоходіння, сформувалася розвинута рука з протиставленим великим пальцем, збільшився об'єм мозку (досяг 800 см.З), започаткувалася членоподібна мова. Саме ці якісні зміни у біологічному та психологічному розвитку зумовили появу homo sapiens (людини розумної), сприяли остаточному виділенню людини з тваринного світу.

Історію первісного суспільства вчені поділяють на кілька періодів залежно від матеріалу та технології виготовлення знарядь праці:

- палеоліт (стародавній кам'яний вік);
- мезоліт (середній кам'яний вік);
- неоліт (новий кам'яний вік);
- енеоліт (мідний вік);
- бронзовий вік;
- залізний вік.

2. КАМ'ЯНИЙ ВІК.

І. ДОБА СТАРОДАВНЬОГО КАМ'ЯНОГО ВІКУ. ПАЛЕОЛІТ.

РАННІЙ ПАЛЕОЛІТ (АШЕЛЬСЬКА ЕПОХА) **(ВІД ПОЯВИ ЛЮДИНИ(1,5 млн. ДО 150 ТИС. РОКІВ ТОМУ)**

Первісна людина на території України з'явилась майже 1 млн. років тому, в період раннього палеоліту. Наш регіон, як і Європа загалом, не входив до ареалу **антропогенезу, тобто місцевості, де відбувався процес олюднення високо розвинутої мавпи.** На думку археологів, найвірогідніше, що найдавніші **люди прийшли** на Україну з передньої Азії через Балкани і Центральну Європу. Ця міграція не була одномоментним актом, а хвилеподібно тривала протягом багатьох тисячоліть.

Найдавніші стоянки людей на території України знайдені біля с. Королеве (Закарпаття), м. Амвросіївна (Донбас), с. Лука-Врублівецька (Хмельниччина). Всього відомо на території України понад 30 стоянок доби раннього палеоліту.

Архантропи: об'єм мозку від 800 до 1300 см.З. (сучасної людини – 1400 – 2000 см.З.), а ріст сягав 160 – 170 см.

Вони жили невеликими групами, що утворювали **первісне стадо**. Ця перша форма соціальної організації базувалася на основі кровно родинних стосунків.

Господарство первісних людей було **привласнюючим**, бо базувалося на збиранні плодів, ягід та їстівних коренів і полюванні на тварин.

Основним знаряддям праці стало **ручне рубило**, що виготовлялося шляхом оббивання кам'яної заготовки з двох боків. Це знаряддя мало довгасту, плескату форму завдовжки 20 – 25 см., вагою до 1,5 кг. Воно стало універсальним інструментом впливу на навколишній світ. Залежно від ситуації воно виконувало роль сокири, кайла, металюного каменя тощо.

Поява однотипних кам'яних знарядь на зразок рубила, виготовлення знарядь із кістки, рогів та деревини свідчить про зародження **мислення**, початок переходу до свідомої виробничої діяльності.

Архантропи широко використовували **вогонь**. Сліди вогнищ у різних місцях були виявлені археологами в печерах і на відкритих стоянках тих часів. Освоєння вогню мало величезне значення для життя стародавнього населення. Адже він забезпечував надійний захист від холоду та звірів, давав можливість освоювати нові райони. Котрі раніше були недоступними.

СЕРЕДНІЙ ПАЛЕОЛІТ (МУСТЕРСЬКА ЕПОХА) **(150 ТИС. 35 ТИС. ТОМУ)**

Наприкінці раннього палеоліту природа зазнала значних змін: клімат став сушішим, відбулося деяке підняття поверхні, розпочалося чергове, але на цей раз найбільше **похолодання**.

Наслідки цих кардинальних зрушень у природі стали особливо відчутними у середньому палеоліті (мустьєрська епоха). Північна та більша частина Центральної Європи були закуті в льодовий панцир товщиною 600 метрів. На території України південна межа максимального зледеніння орієнтовно проходила повз такі сучасні міста: Львів, Ковель, Житомир, Миргород, Суми.

Помітне зменшення флори, зумовлене сухим різкоконтинентальним кліматом, поява **нових представників фауни** – мамонтів, шерстистих носорогів, північних оленів, печерних ведмедів та інших тварин, призвели до того, що традиційне для попереднього періоду збиральництво дедалі більше

поступається місцем **полюванню**, яке відіграє у житті людини мустьєрської епохи вирішальну роль.

Поліпшується технологія виготовлення **знарядь праці**, урізноманітнюються їхня форма та призначення:

- ручне рубило удосконалюється;
- з'являються кам'яні гостроконечники, що використовувалися як вістря для списів;
- набувають поширення скребла, якими обробляли шкури тварин.

Помітне ускладнення умов життя не зупинило поступального фізичного та розумового розвитку людини. Внаслідок еволюції на зміну архантропу в мустьєрську епоху приходить **неандерталець** (назва походить від місцевості у Німеччині, де було знайдено рештки кісток). Будову черепа та мозок (об'єм 925 – 1800 см³) він мав примітивні. Голова у нього була порівняно велика, видовженої форми. З низьким лобом і нависаючим надбрів'ям. Для нього характерні широкий, що іноді досить виступає, ніс, скошене назад підборіддя, асиметричність півкуль мозку, пов'язана з праворукістю; краще ніж у архантропів, розвинутий руховий центр мозку. Однак лобова частина мозку у нього була розвинута менше ніж у сучасної людини. Неандерталець був невисокий на зріст, сутулий, мав велику голову видовженої форми.

Неандерталець розширив ареал проживання людини на території України. Це понад **200 стоянок** (Каїк-Коба та Холодний Грот у Криму, Антонівка на Донбасі, Рихта на Волині, Молодово на Дністрі тощо).

Неандертальці мали почуття **родинних зв'язків**. Вони робили спроби розібратися у двох станах перебування родичів – життя і смерті. В багатьох печерах знайдені останки **похованих** - перші соціальні захоронення в історії людства. Це також свідчення зародження релігійних уявлень і вірувань.

Так, під час розкопок Каїк-Коба в Криму були виявлені рештки кісток дорослого неандертальця й дитини 6 – 8 місяців. Дорослий був похований у могильній ямі і лежав на правому боці з трохи підігнутими ногами. На думку дослідників, тут була захоронена жінка віком близько 35 років і зростом 155 – 159 см. Вікове співвідношення похованих і те, що їх поклали поряд, дають можливість зробити припущень, що це могила матері і дитини.

До цієї епохи належать і перші спроби **образотворчої діяльності**. На ряді стоянок знайдені кістки тварин з нарізками, зробленими через рівні відрізки, з найпростішими орнаментальними узорами й зображеннями тварин і людини, рештками намальованих чорною фарбою ліній.

Боротьба за існування змусила людину в середньому палеоліті **виготовляти** одяг із шкур тварин, інтенсивно заселяти печери, будувати штучні наземні житла, не тільки використовувати, а й добувати вогонь.

Люди мустьєрської епохи – сучасники обледеніння з різким похолоданням клімату. Вони **проживали у печерах**, пристосовуючи їх під

житло, а також на відкритих місцевостях, де споруджували наземні будівлі на зразок чуму, покриті шкурами тварин.

Одна з них була досліджена на стоянці Молодова на Дністрі (Чернівецька область). Споруда, очевидно, була овально викладена зі спеціально підібраних великих кісток мамонта. Каркас житла зводили із жердин, а зверху його покривали шкурами, котрі закріплювали також кістками мамонта. Всередині збереглися сліди 15 багать і знайдено велику кількість уламків кременю, з якого виготовлялися знаряддя праці.

Боротьба людини за існування була дуже тяжкою. Адже за низького рівня розвитку продуктивних сил способи добування їжі (навіть при набутих навичках полювання), які були відомі тогочасній людині, не завжди могли забезпечити окремі колективи необхідними харчами. Люди часто голодували, серед них була висока смертність. Вивчення решток кісток неандертальців показало, що 55% із них помирали, не досягши навіть 20 річного віку, і майже ніхто не доживав до 50 років.

ПІЗНІЙ ПАЛЕОЛІТ (35 – 11 ТИС. РОКІВ ТОМУ)

Цей етап в історії людства порівняно з попередніми досить короткий, але він характеризується значними змінами в економіці, сфері соціальних відносин, мистецтві.

В цей час відбулося завершення процесу фізичного та розумового формування людини сучасного типу – homo sapiens. Цю людину за місцем першої знахідки її кісток у гроті Кро-маньйон (Франція) називають **кроманьйонцем**. Фізичною будовою він нічим істотно не відрізнявся від сучасної людини.

З появою кроманьйонців **процес удосконалення** та урізноманітнення **знарядь праці** пішов надзвичайно швидкими темпами. У пізньому палеоліті почали виготовляти кам'яні різці, ножеподібні пластини. Наконечники списів, дротики тощо. Людина оволоділа технікою обробки кісток та рогів, з яких виготовляла собі гарпуни, шила, голки тощо. Люди стали використовувати перші знаряддя з вкладишами, так звані складні знаряддя, винайшли списометальник пристрій. Інструментарій налічував майже 100 типів знарядь праці.

Останнє, четверте, зледеніння, що відбулося в пізньому палеоліті, перетворило колективне загінне полювання на диких коней, бізонів, північних оленів і мамонтів у основний вид занять кроманьйонців, який забезпечував їхню життєдіяльність. Поступово склалася певна **спеціалізація мисливських колективів**. Так, майже 20 – 14 тис. років тому на теренах України досить чітко виділяються дві зони з різним типом господарства: південно-східна – мисливців на бізонів, та північно-західна – мисливців на мамонтів.

Помітне вдосконалення та урізноманітнення знарядь праці, підвищення продуктивності мисливства (кілька мисливців легко могли вполювати мамонта вагою 1- 2 тонни) дали змогу кроманьйонцям відмовитися від виснажливих міграцій у пошуках їжі і **вести осілий спосіб життя**. Головним чином на берегах річок вони будували свої житла – **землянки і напівземлянки**, які у своїй сукупності утворювали первісне поселення – стоянку. Новим явищем пізньопалеолітичного періоду стало виникнення **господарсько-побутових комплексів**, що утворювалися зі стоянок, на яких розташовувалися житла, кількох заглиблених у ґрунт ділянок, де обробляли кремій, кістку, ріг, а також із ям-сховищ і вогнищ за межами жител.

На території України знайдено майже **800 таких стоянок** (Радомишльська на Житомирщині, Мізинська на Чернігівщині, Межиріцька на Канівщині тощо).

Спільне осіле життя первісних людей, локальне скупчення поселень є свідченням не тільки прогресивних змін у економіці, а й суттєвих зрушень у сфері соціальних відносин. Пізній палеоліт – це час, коли на зміну первісному стаду прийшла **родова община**. Стрижнем родової організації суспільства був рід – об'єднання кровних родичів **за материнською лінією**. Головною особою роду була жінка, через те, що родовід за групового шлюбу міг вестися лише за жіночою лінією, крім того, вона виступала у ролі охоронниці сімейного вогнища та відала харчовими запасами. З появою кроманьйонців невпорядковані ендогамні статеві стосунки поступають місцем екзогамним: виникає звичай, що забороняв шлюби між членами однієї родової групи. Це сприяло зближенню різних родів. На основі родинних стосунків відбувалася консолідація родів у племена, формувалася племінна організація суспільства, внаслідок чого поступово склався родовий первіснообщинний лад. Характерними рисами цього ладу були спільне володіння засобами виробництва і зрівняльний розподіл надбань праці.

Намагаючись пояснити механізм світобудови та визначити своє місце в навколишній дійсності, первісна людина в добу пізнього палеоліту активно формує першооснови **власної релігійної свідомості**:

- **тотемізм** – віра в спільного для конкретного колективу предка – певної тварини, рослини тощо;
- **анімізм** – віра в існування душі та духів, що нібито управляють усім матеріальним світом;
- **фетишизм** – поклоніння предметам неживої природи, віру в надприродні властивості матеріальних речей;
- **магія** – обряди, пов'язані з чаклунством, віщуванням, вірою в уміння людини викликати надприродні явища.

В епоху пізнього палеоліту помітного розвитку набуло духовне життя людини, про що свідчать знайдені фрагменти зразків **прикладного та образотворчого мистецтва**. Особливо часто при розкопках зустрічаються фігурки птахів та стилізовані жіночі статуетки, „палеолітичні Венери”. Жіночі зображення характеризуються пластичною виразністю та

монументальністю і уособлюють уявлення первісної людини про єдність родового колективу. Палеолітичні малюнки тварин. Зроблені кроманьйонцями на кістках або ж на стінах печер (наприклад, на Кирилівській стоянці було знайдено уламок бивня молодого мамонта, на якому вирізьблені голова птаха й, можливо, черепаха), на думку фахівців, є елементами мисливського ритуалу, що імітував процес полювання на здобич. З мисливськими обрядами, очевидно, пов'язані й інші види мистецтва, існування яких підтверджують археологічні розкопки, зокрема музика та хореографія. Так, на стоянці Молодово було знайдено флейту, виготовлену з кістки оленя. У Мізині – ансамбль ударних інструментів з кісток мамонта, пофарбованих червоною фарбою, а Гагаріно – стилізовані статуетки жіночих фігурок у позі танцю. В цілому мистецтво пізнього палеоліту свідчить про те, що розум людини в цей час тільки пробуджується, а в її світобаченні життєвий досвід роду та власні спостереження тісно перепліталися з фантастикою та магією.

Потрібно зазначити, що саме в цей період почався процес виникнення **рас** – представників трьох основних типів – європеїдного, негроїдного та монголоїдного. Давні раси менше відрізнялись одна від одної, ніж сучасні, – вони мали яскраво виражені риси походження від єдиного людського типу.

По закінченні останнього льодовикового періоду (14 – 12 тис. років тому) кліматичні умови Євразійського материка зазнали значних змін. Льодовий покрив танув і поступово відступав у межі своєї первісної появи в північних широтах. У результаті потепління склалися ландшафтно-географічні зони, близькі до сучасних. Змінився рослинний і тваринний світ. Починається нова епоха в розвитку людства.

II. СЕРЕДНІЙ КАМ'ЯНИЙ ВІК . МЕЗОЛІТ. (10 – 6 ТИС. РОКІВ ТОМУ)

По закінченні останнього льодовикового періоду (14 – 12 тис. років тому) кліматичні умови Євразійського материка зазнали значних змін. Льодовий покрив танув і поступово відступав у межі своєї первісної появи в північних широтах. У результаті потепління склалися ландшафтно-географічні зони, близькі до сучасних. **Змінився рослинний і тваринний світ.** На територіях, де раніше був степ, тундра чи льодовик, вирости ліси. Зникли мамонти, шерстисті носороги й інші тварини, котрі були головним об'єктом полювання та джерелом їжі в попередні часи. Ліси заселили північний олень, лось, кабан, бурий ведмідь, вовк, лисиця, бобер, а степи – бик, кінь, антилопа-сайга й інші сучасні тварини.

Почалася нова епоха, що дістала назву середнього кам'яного віку – **мезоліту**. Умови життя людей, зокрема добування ними їжі, різко змінились, що стало поштовхом до виготовлення **складніших знарядь праці**. Були створені вироби для обробки дерева – долото, сокира, тесло; нові знаряддя з

кістки та дерева (ножі, кинджали, списи) з крем'яними пластинами. Відкриття досить складного для того часу механічного знаряддя – лука.

Великі родові колективи мисливців на мамонтів та бізонів змінилися порівняно **невеликими групами мисливці**. Озброєна луком і стрілами людина тепер мала більшу самостійність і можливість полювати сама. Поширенням було полювання на північного оленя. З луком і стрілами людина навчилася забивати тварин на відстані, а дичину – на льоту.

Зникнення великих стадних тварин, зростання населення, масове винищення дичини зумовили **кризу мисливства**. У пошуках альтернативних засобів існування людина активніше починає займатися **рибальством**. Спочатку це було варіантом полювання зі списом, гарпуном чи луком, але згодом техніка рибальства суттєво удосконалилася: гачки, сіть з поплавками, складна система загородок на ріках та озерах, а також човни, видовбані з цільних стовбурів дерев, та весла. Ця криза зумовила підвищення ролі й **збиральництва**: їстівних рослин, ягід, раків, молюсків.

Домашньою твариною стали **собака** та пізніше – **свиня**.

В цю епоху почали **ховати** померлих не серед живих, тобто на території стоянки, а за їх межами – у давніх родових чи племінних **могильниках**. Так, у Дніпропетровській області досліджено три могильники біля Волоського та Василівки, на яких виявлено близько 90 поховань. Більшість заборонених – чоловічої статі, покладені в могили в скорченому вигляді, на боці. Серед останків померлих знайдені стріли і навіть наконечник дротика (причому деякі з них застрягли прямо в кістках), а на деяких черепах є вм'ятини від ударів. Отже, тут були поховані члени роду чи племені, котрі загинули під час сутичок. Деталі обряду поховання, зокрема, орієнтація померлих, вказують на те, що люди епохи мезоліту поклонялися небесним світилам і понад усе – сонцю.

На території України є майже 1000 **пам'яток** мезоліту (Мурзак-Коба та Фатьма-Коба в Криму, Гребениківська стоянка на Одещині

ІІІ. НОВИЙ КАМ'ЯНИЙ ВІК .НЕОЛІТ.

(6 – 4 ТИС. ДО НАШОЇ ЕРИ)

Поширення присвоюючого господарства і збільшення кількості населення зумовили певне **порушення екологічного балансу**. Внаслідок цього в багатьох регіонах склалася ситуація, названа кризою мисливського господарства. Присвоюючи форми господарювання поступово вичерпували себе, а тому їм на зміну йшли відтворюючі форми. Це відбулося вже в епоху неоліту, коли стародавнє населення України досягло нового ступеня свого культурно-історичного розвитку.

Анг. археолог Г.Чайлд назвав цей період **неолітичною революцією**. Суть її полягає в переході від традиційного присвоюючого господарства (мисливство, збиральництво, рибальство) до відтворюючого (землеробство і скотарство). Завдяки цьому люди не тільки досягли помітного зростання продуктивних сил, а й створили сприятливіші умови життя: їжа стала різноманітнішою, її добування стабільним, з'явилися харчові запаси.

Перехід від присвоюючи форм господарювання до відтворюючих тривав протягом багатьох століть і мав свої особливості в різних регіонах. Фахівці виділяють у межах України **дві культурно-господарські зони**:

- південно-західна (лісостепове Правобережжя, Західна Волинь, Подністрів'я, Закарпаття) – землеробсько-скотарська;
- північно-східна (лісостепове Лівобережжя, Полісся) – мисливсько-риболовецьку.

Найвідомішими **пам'ятками** неолітичної культури є Кам'яна Могила поблизу Мелітополя, с. Микільська Слобідка на Київщині, с. Бондариха на Сіверському Дінці. До кінця 90-х рр.. археологами виявлено майже 500 осередків життя доби неоліту, що представляють понад десяток неолітичних культур (дунайську, буго-дністровську, сурсько-дніпровську тощо).

Неолітична революція сприяла злету людства до принципово нової економіки, нового способу життя. **Її характерними рисами були:**

- 1) **Винайдення і поширення якісно нових способів виготовлення знарядь праці.** В цю добу традиційні форми обробки каменю – оббивання, сколювання, віджим - поступаються місцем шліфуванню, пилянню, свердлінню. Хоча традиційною сировиною для знарядь праці залишаються – камінь, кістка, ріг та дерево.
- 2) **Виникнення нових видів виробництва та виготовлення штучних продуктів.** Людина перейшла від пасивного присвоювання дарів природи до активного перетворення навколишньої дійсності силою своїх розуму та рук. Саме в цьому процесі виникає виробництво **керамічного посуду, прядіння, а згодом і ткацтво.** Вироби з кераміки дали змогу не тільки тривалий час зберігати воду, сипучі продукти, а й готувати варену їжу. Випалена на вогні глина стала першим штучним матеріалом, котрий створила людина. Прядіння зумовило винайдення прясла – першого маленького **колеса**, яке, можливо, стало прообразом колеса в транспорті. Крім того, на основі прядіння виникло ткацтво, яке дало ще один штучний продукт - тканину.
- 3) **Перехід до осілого способу життя.** Землеробство і тваринництво були продуктивнішими, ніж мисливство і збиральництво. З появою харчових запасів життя людини стало стабільнішим, міграцію замінила осілість. Про перехід до осілого способу життя в добу неоліту свідчать побудова постійних жител, поява численних поховань померлих недалеко від осель та ін..
- 4) **Активне формування стад свійських тварин, використання їх як тяглої сили.** Перехід у неоліті від мисливства до скотарства зумовив приручення майже всіх великих домашніх тварин – бика, свині. Кози, вівці. Лише коня одомашнили вже в мідному віці. З появою примітивного наземного транспорту (саней та волокуш) людина починає використовувати худобу як тяглову силу.
- 5) **Суттєві зрушення в демографічній сфері.** Значне зростання населення зумовлює помітне збільшення кількості та розмірів поселень, щільності їх забудови. Як свідчать археологічні розкопки неолітичних поховань,

зростає тривалість життя людини (30 – 32 років). Деякі фахівці твердять, що внаслідок поліпшення умов життя відбувся неолітичний „**демографічний вибух**” і населення земної кулі зросло з 5 до 80 млн. осіб. Інші вважають, що у неолітичну епоху лише дещо зменшилася дитяча смертність.

- 6) *Перехід до землеробства і скотарства сприяв помітним змінам в організації суспільного життя: зростанню ролі **парної родини**, розквіту племінної організації суспільства, зародженню інститутів родової влади (поява владних символів – кам’яних булав).*
- 7) *Формування нового світобачення людини. Землеробський цикл, сезонне розмноження домашніх тварин вимагали розширення традиційного інформаційного кола, виникла необхідність накопичення нових знань. За нових обставин життя неолітична людина мусила не тільки враховувати кліматичні зміни та сезонний кругообіг явищ природи, а й передбачати їх. Під впливом нових знань про навколишній світ примітивна мисливська магія дедалі більше поступається місцем розвинутому землеробському та скотарському культам.*
- 8) *Зароджується селянська (землеробська) цивілізація, яка незабаром стала панівною в Європі, аж до виникнення і широкої розбудови міст. Її характерними рисами є аграрна економіка; ручна праця; мінімальне споживання і простий побут; уповільнений темп життя; органічне занурення в природу і залежність суспільного розвитку від природно-кліматичних ритмів; природно-демографічна саморегуляція (збільшення кількості харчових продуктів зумовлює посилене розмноження, зменшення – вимирання).*

3. ЕПОХА МІДІ. ЕНЕОЛІТ. ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА (ІУ – ІІІ ТИС. ДО Н.Е.)

Мідний, або мідно - кам’яний вік (енеоліт), був перехідним етапом від кам’яного періоду до епохи металу, часом остаточного утвердження домінуючої ролі відтворюючого господарства. У пошуках сировини для виготовлення знарядь праці давні люди натрапили на чисту **самородну мідь**, поклади якої виходили на земну поверхню. Вчені вважають, що мідь спочатку сприймалася як варіант м’якого каменю або глина. І лише згодом людство навчилося обробляти мідь – від холодного кування до плавлення тилварства. Регіонами, де розпочалася обробка міді, були Балкани, Подунав’я (Трансільванія), Закавказзя, звідки мідна руда та вироби потрапили на територію України. Згодом з’явилися копальні мідної руди на Донбасі.

Поступове витіснення кам’яних знарядь праці мідними, перехід від **мотичного землеробства** до ранніх форм **орного** з використанням тяглової сили бика сприяли зростанню продуктивності праці, поживленню

примітивних **обміну та торгівлі**, розвитку майнової **диференціації**. Ці процеси створювали передумови для розкладу первіснообщинного ладу.

Саме в енеоліті розпочинається перший великий **суспільний поділ праці**, в основі якого лежало виділення пастуших племен. *Землероби*, тяжіючи до осілості, винайшли рало, змайстрували стіл, склали піч, побудували великі укріплені поселення, а *скотарі*, схильні до міграції, приручили коня, активно експлуатували колісний транспорт, удосконалювали зброю.

Найяскравішою археологічною культурою була **трипільська культура (ІУ – III тис. до н.е.)**. Її назва походить від с. Трипілья на Київщині, поряд з яким В.Хвойкою 1893р. було виявлено першу пам'ятку цієї культури.

Ареал поширення трипільської культури сягає 190 тис. км.2., що нині входять до території України, Молдови, Румунії (лише в Україні знайдено понад 1000 трипільських пам'яток).

Історики досі не дійшли спільної думки щодо **походження трипільців**:

- a. одні переконані, що ця культура має автохтонне походження і сформувалася на ґрунті буго-дністровської неолітичної культури (В.Даниленко, В.Маркевич);
- b. другі вважають трипільців прафракійцями, що прийшли з Нижнього Подунав'я і Балкан (О.Трубачов, Д.телегін);
- c. треті схильні до синтезного підходу: трипільська культура є наслідком взаємодії давніх автохтонних культур та неолітичних культур Балкано - Дунайського регіону (І.Черніков).

Трипільська культура багатогранна і самобутня.

Її характерними ознаками в економічній сфері були:

- d. зернове землеробство;
- e. поступове витіснення мотики ралом;
- f. при селищний характер тваринництва;
- g. поява мідних знарядь праці при збереженні домінування кам'яних і крем'яних.

У сфері суспільних відносин:

- h. перехід від матріархату до патріархату;
- i. зародження міжплеменних об'єднань;
- j. формування ієрархічної структури родів;
- k. збереження великої родини, що складалася з кількох парних сімей як основної суспільно-економічної ланки;
- l. зародження елементів приватної власності.

У сфері побуту:

- m. побудова великих глиняних будівель;
- n. утворення гігантських протоміст з населенням майже 15 – 20 тис. жителів;
- o. міграція поселень через виснаження землі кожні 50 – 100 років;
- p. розписна плоскодонна кераміка з орнаментом, що виконаний жовтою, червоною та чорною фарбами.

У духовній сфері:

- ф. домінування символів родючості;
- г. матеріалізація їх у символи добробуту – жіночі статуетки, зображення сонця, місяця, води, глиняні фігурки тварин.

Багату інформацію про **духовний світ** трипільців містить орнамент глиняних виробів. Так, тричленна побудова орнаментальних композицій на стінках багатьох горщиків, можливо, є відображенням *триярусної картини світу*. У верхній частині горщика горизонтальною хвилястою лінією зображували воду, посередині – сонце, місяць, краплі дощу, а в нижній частині – дерева, людей, тварин. Є припущення, що ці три горизонтальні яруси розпису на керамічних виробах відображають поділ світу на верхнє небо із запасами води, звичайне небо (середній ярус), по якому завершує свій біг сонце і через яке на землю (третій ярус) падає дощ, окроплюючи рослини. Такий же тривимірний поділ світу описаний у стародавніх індоєвропейських текстах – гімнах Ріг веди (приблизно в середині II тис. до н.е.). це „свах” – верхнє небо із запасами води, „бхувах” – повітряний простір із зорями, сонцем та місяцем і „бух” – земля, ґрунт.

Культові обряди та церемонії проводились як у звичайних житлах. Так і в спеціальних святилищах. Одна з таких споруд на поселенні Сабатинівка (басейн Південного Бугу) являла собою будинок з коридором. У віддаленій від входу частині приміщення знаходилась піч, біля якої були розставлені зернотерки, глиняні жіночі статуетки і посуд (в одному з горщиків виявлені кістки бика). Вздовж стіни був зведений глиняний вівтар, а поряд з ним, в кутку – масивне глиняне крісло, спинка якого закінчувалась двома роговидними виступами, - так званий „рогатий трон”. На вівтарі виявлено 16 глиняних сидячих жіночих фігурок та мініатюрні моделі кріселець з „рогами” на кінцях спинок, пофарбованими в червоний чи білий кольори. Поряд стояв великий горщик із рельєфним зображенням чотирьох жіночих грудей, котрий, вірогідно, призначався для води. Мабуть, це святилище було своєрідним жіночим будинком, в якому випікали ритуальний хліб.

Будучи своєрідною звязуючою ланкою між Заходом і Сходом, трипільська культура за рівнем свого розвитку впритул наблизилася до перших світових цивілізацій Малої Азії та Єгипту, але, на жаль, лише наблизилася:

- похолодання;
- порушення екологічного балансу, зумовлене екстенсивним характером господарювання;
- протистояння трипільських общин західного і східного регіонів;
- наростаючий тиск на землі трипільців скотарських степових племен (ямної культури) зі сходу і племен культури кулястих амфор із заходу призвели до **занепаду трипільської культури**, яка не змогла повністю реалізувати свої потенційні можливості.

У добу енеоліту територія України стала ареною протидії та взаємодії **трьох потужних етнічних потоків**:

- носіїв трипільської культури;

- скотарсько-землеробських племен, що прийшли з Північно-Західної Європи (культура кулястих амфор);
- численних євразійських скотарських степових племен (середньостогівська, ямна культури).

Розвиток населення трипільської культури відбувався, суто європейським, не урбаністичним шляхом. Вони близько підійшли до перших світових цивілізацій. Та феномен трипільської культури полягає в тому, що вона своєрідно поєднала господарські, фізико-біологічні, антропологічні, етнокультурні та суспільно-ідеологічні системи найстародавніших представників людських суспільств Півдня, Центру, Сходу та Полісся Європи, що належали до кількох антропологічних та мовних груп, перебували на різних рівнях розвитку. Довготривале проживання населення трипільської культури на значній території Східної Європи привело на заключному етапі до її сегментації, а згодом і до розчинення у складному конгломераті культур, які засвоїли її основні досягнення у господарстві, культурі, ідеології. Ці надбання збереглись у міфології та культурах протослов'ян, а також інших індоєвропейських народів.

У сучасній історичній та народознавчій літературі існує твердження, що трипільці – прямі предки українського народу. Однак, намагаючись у глибинах історії розгледіти обличчя наших далеких пращурів, слід пам'ятати:

- ✓ інформація про найдавніші часи обмежена, фрагментарна і тому рідко дає змогу дійти однозначних категоричних висновків;
 - ✓ давні археологічні культури, як правило, характеризуються етнічною невизначеністю;
 - ✓ протягом кількох тисячоліть після занепаду цієї культури до етногенезу українців через низку обставин були причетними чимало інших утворень від племен до цілих народів, і тому, очевидно, варто утриматися від поспішного проведення прямої родової лінії від трипільців до українців.
- Водночас нині не підлягає жодним сумнівам твердження про те, що окремі елементи трипільської культури (система господарювання, топографія поселень, декоративний розпис будинків, мотиви орнаменту на кераміці та ін..) стали невід'ємною частиною сучасної української культури.

Тоді ж причорноморські степи і Крим займали угруповання з переважанням **скотарського** способу ведення господарства – носії **середньостогівської, ямної** та інших археологічних культур. Перші з названих вже приручили коня. Вони, як і їх наступники, маючи специфічний уклад життя, були досить войовничими, про що свідчить багато знахідок бойових молотів, кинджалів, наконечників для стріл. Можливо, побоюючись нападів з півдня, загроза яких постійно нависала над трипільцями, вони й стали будувати поселення-гіганти. Їх концентрація і щільна забудова зовнішніх кварталів дають підстави говорити про оборонні функції цих зон „суперцентрів”. Але водночас взаємовплив південних сусідів на трипільців-

землеробів зумовив зміну способу їх господарювання – на пізньому етапі існування цієї культури стало переважати скотарство.

Племена ямної культури, що селилися на широких степових просторах від Приуралля до Дунаю в III тис. до н.е., також швидко пересувалися на безмежних просторах і були дуже войовничі. У другій половині III тис. до н.е. на місцях колишніх трипільських поселень лісостепового правобережжя споруджуються кургани ямників. Характеристика їх укладу життя яскраво доповнюється матеріалами, одержаними під час розкопок Михайлівського поселення на Нижньому Дніпрі, що функціонувало близько тисячі років. Із невеличкого селища з землянковими житлами воно перетворилося на фортецю, оточену глибокими ровами та кам'яними стінами (збереглися їх залишки висотою 2,5 м).

У цю ж добу, наприкінці IV тис. до н.е., в степах України з'являються **кургани**, що на віки стають невід'ємним елементом ландшафту цієї зони. Ці кургани являють собою округлі насипи різної висоти. Під ними знаходяться поховання. Та це не просто насипи з ґрунту, бо довкола них збереглися залишки складних архітектурних споруд із землі, дернових вальків, каміння і дерева. Появу курганів з викладеним довкола камінням чи вертикально поставленими плитами дослідники пов'язують з **культуою сонця**. Адже степовий курган – це ніби трохи підняте над поверхнею землі повторення в меншому масштабі того, що бачить людина навколо себе, це ніби своєрідна модель видимого світу.

В ці часи переважає **обряд поховання** померлого в скорченому вигляді й посипаного червоною вохрою. Характерно, що поховальну конструкцію робили у формі воза. При цьому справжня дерев'яні дискові колеса від воза знімалися і клалися по кутах могильної ями. Померлий начебто вирушав у подорож з реального світу в інший. Рештки возів у похованнях є найдавнішими свідченнями використання колісного транспорту на нашій території.

Крім того, в ці часи з'являються перші **поховальні кам'яні скрині** та монументальна скульптура у вигляді різноманітних стел – кам'яних плит прямокутних, трикутних, трапецієвидних контурів. Поряд з простими стелами зустрічаються й антропоморфні, на яких вигравірувані окремі частини тіла та різні предмети. Всі вони, безсумнівно, є культовими пам'ятками, пов'язаними з вшануванням предків, сонця, родючості.

Загалом перші номади українських степів різко змінили характер міжплемінних відносин. Вони, зокрема, поклали край віковим культурним впливам та інвазіям на Дніпровському Правобережжі нижньодунайських та балканських племен. У середині IV тис. до н.е. розпочався зворотній процес, в результаті якого було повністю витіснено це чужорідне для території України населення. А у способі господарювання з'явилося степове скотарство, яке поширилося на території від Дніпра до Карпат, а також у Нижнє Подунав'я та на Балкани.

4. БРОНЗОВИЙ ВІК (II - I ТИС. ДО Н. Е.)

На шляху прогресу стародавнього населення України був історичний період, що тривав близько тисячі років (II тис. до н.е.). він дістав назву доби **бронзи**: за найменуванням цього сплаву (мідь плюс олово чи рідше - свинець або миш'як). Цей штучний метал був твердіший, ніж мідь, температура його плавлення була також значно нижчою: мідь плавиться за температури 1056 градусів, а бронза – близько 700 – 900. таку температуру можна було отримати навіть у найпримітивніших печах, а то і на вогнищах просто неба.

Вважається, що відкриттю цього сплаву могла сприяти наявність у деяких мідних рудах домішок олова (найкраща бронза – 9 частини міді і 1 частина олова). Коли люди пересвідчилися у перевагах нового металу, з нього почали виготовлення різні знаряддя праці та зброю.

На території Донбасу в давнину були такі шахти для видобування руд, необхідних для виробництва бронзи, а в Карпато-Дунайському – центр металообробки. Всього на території України досліджено понад 10

бронзоліварних майстерень. До Європи відомості про спосіб виготовлення цього сплаву потрапили з середньоазіатського регіону, де відомі факти найбільш раннього його використання (починаючи з IV – III тис. до н.е.).

У бронзовому віці суттєво впливали на суспільний розвиток такі чинники:

- Зміна кліматичних умов (збільшення вологості);
- Підвищення завдяки бронзі продуктивності знарядь праці та боєздатності зброї;
- Активізація міграційних процесів.

Саме під впливом цих чинників поглиблюється спеціалізація в господарському житті:

А. на мікрорівні це знаходить свій вияв у самостійному розвитку металургійного виробництва;

Б. на макрорівні – завершується перший великий розподіл праці – скотарство відокремлюється від землеробства.

Спеціалізація зумовила :

- a. відособленість господарського та культурного розвитку певних спільнот людей (археологи нараховують до 30 окремих культур);
- b. сприяла підвищенню продуктивності праці, що стимулювало появу додаткового продукту, а згодом - посилення міжплеменних контактів (війни, торгівля).

У цей час в Україні сформувалися **три етнокультурні зони**, що суттєво відрізнялися типом господарювання, етнічним складом населення та пануючим віруванням:

1. Степ : ямна, катакомбна, зрубна археологічні культури.
2. Лісостеп : тшинецько-комарівська, білогрудівська, бондарихінська археологічні культури.
3. Полісся: тшинецько-комарівська, білогрудівська, бондарихінська археологічні культури.

1. На теренах степової України домінувало скотарство. У добу бронзи перевага надавалася **при селищному типу скотарства**.

Населення степу знало й культуру **землеробства**. Брак земель, складність їхньої обробки, жорсткі кліматичні умови (майже щорічні посухи та суховії) змушували зосереджувати основну частину посівів у заплавах, що забезпечувало порівняно високу ефективність.

Однак наприкінці II тис. до н.е. роль землеробства в цьому регіоні гранично зменшило кількість пасовиськ, що спричинило **занепад скотарства**. Крім того, оранка заплавлених земель порушила біобаланс: почали міліти ріки, вигорати степи, чимало земель стало непридатними для господарського використання.

2. У лісостеповій зоні були найсприятливіші умови для **землеробства**. Найпоширенішою стала **підсічно-вогняна модель обробітку землі**, що

полягала у вирубуванні та випалюванні прилеглої до поселень ділянки лісу. З часом тут з'явилося орне землеробство.

Необхідність освоєння глинистих та суглинистих підзолів, які були дуже родючими, але надзвичайно важкими для обробітку, підштовхнула процес **розвитку знарядь праці**, зумовила появу саме в добу бронзи *рала*. У Чернігівській, Сумській та Запорізькій областях археологами знайдені залишки архаїчних *дерев'яних плугів*. Віднайдені на деяких поселеннях, що датуються бронзовим віком, кістки волів, а також наскальні малюнки Кам'яної могили підтверджують факт використання *биків як тягової сили*. Основним знаряддям праці для обробки землі були *мотики*. Серед тогочасних знарядь праць своєю формою та ефективністю особливо виділялися волинські серпи, які на початку бронзової доби виготовлялися з кременю та кварциту, а з середини II тис. до н.е. – з бронзи. Найпоширенішими культурами в лісостепових районах були ячмінь, просо, овес, боби.

3. На **Поліссі** сформувався інший тип господарювання. Тривалий час побутувала думка. Що в цьому регіоні через несприятливі кліматичні умови, відсутність значного демографічного потенціалу, заболоченість (менше третини всієї площі Полісся – сухі, незаболочені ділянки) аж до перших століть нашої ери не знали землеробства. Останні розвідки археологів засвідчили, що південне Полісся є одним з *найдавніших землеробських районів* на території України. Згідно з гіпотезами, Прип'ять для Полісся відігравала таку саму роль, що Ніл для Єгипту, тобто створювала сприятливі умови для примітивного землеробства: зерна пшениці, полби, ячменю, проса та льону кидали в необроблений вологий ґрунт, удобрений родючим наносом. У бронзову добу головною формою землеробства в цьому регіоні було *підсічно-вогняне*. Орне ще не розвивалось.

У степах Північного Причорномор'я та Надазовя різновекторні історичні процеси (міграції, війни, культурні впливи) були інтенсивнішими, що спричинило появу високорозвинених культурних утворень. Лісостеп та Полісся розвивались повільніше через віддаленість від осередків світової цивілізації, екстенсивне господарювання.

Розвиваються й **ідеологічні уявлення**. Так, з широким використанням у господарстві **коня** поширюється його **культ**. Особливе місце він посідає у міфології індоіранських племен (уподібнюється сонцю). В поховальному ритуалі кінь є посередником між світом живих і царством мертвих.

Самі захоронення дедалі частіше робилися під курганными насипами не тільки в степових районах, а й в інших місцевостях (хоч тут зберігаються й ґрунтові могильники). Під час здійснення цього ритуалу значну роль починають відводити вогню. Здійснювали обряд **кремації чи інгумації**, але незалежно від способу захоронення культ предків продовжував існувати. Активно вплинули на людське тіло як за життя, так і після смерті намагалися племена катакомбної культури півдня України – найбільш войовниче населення серед племен епохи енеоліту – бронзи. Окремі групи носіїв цієї

культури запроваджували штучну деформацію черепів померлих ще в дитячому віці (у дорослих була медичинська **трепанация черепів**).

Нині зафіксовано і **обряд моделювання обличчя за черепом**, який проводили так. Голову померлого відокремлювали від тіла. Очищали від м'яких тканин, вилучали й мозок. Потім на черепі за допомогою спеціально виготовленої маси на жировій основі моделювали риси обличчя зі стуленими повіками та стиснутими губами, особливо ретельно виліплювався ніс. Такий череп фарбували й використовували деякий час у церемоніях, пов'язаних з культом предків, а потім клали біля померлого. В окремих випадках від м'яких тканин очищався весь кістяк і виготовлялася „лялька” в повний зріст людини. Такій складній обробці піддавали тіла родоплемінної верхівки.

Під впливом радикальних змін у господарюванні в добу бронзи відбулися кардинальні зрушення у сфері суспільних відносин:

1. помітно зростала роль чоловіка в землеробстві, скотарстві, обміні, у всіх сферах суспільного життя, що зумовило еволюційну заміну матріархату **патріархатом**, утвердження ведення родоvodu по батьківській лінії;
2. завдяки зростанню продуктивності праці з'явився додатковий продукт, який поступово концентрувався в руках окремих осіб, що спричинило спочатку майнову, а з часом і соціальну **диференціацію суспільства**;
3. з великосімейної громади виокремилася **мала родина** найближчих кровних родичів (чоловік, дружина, діти);
4. у процесі інтеграції суспільства формувалися **союзи племен**, що було зумовлено зростаючими масштабами виробництва та обміну, загостренням внутріплемінних відносин на основі майнової диференціації, потребою захисту територій та матеріальних цінностей;
5. ускладнювалася суспільна організація, створювалися особливі органи **керівництва** союзом племен, виокремився стан воїнів.

Отже, бронзовий вік в історії України був динамічним періодом. У суспільному житті відбулося декілька кардинальних зрушень. Завершився перший великий суспільний поділ праці – виділення скотарських племен з поміж інших; починають формуватися етнічні спільноти людей; майнова та соціальна диференціація суспільства дедалі помітніше впливала на історичний процес.

- народна творчість:

Було це давно, тоді, коли Б.Хмельницький панів бив. Раз уночі приїхав із магнатами до замку пан Ярема Вишневецький. Усі вони були голодні, перелякані, змучені. Наказав зібрати все дороге в замку, щоб вивести його перед приходом козаків і повсталих селян. Недалеко втікали пани, як їх оповістили про наближення козаків. Переляканий Ярема, переодягнувшись на бабу, за два дні аж у Львові опинився, а діаманти, срібло й золото казав в озері потопити, та щоб ніхто не бачив. Кинули шляхтичі все те у скринях в озеро. А самі втекли. У Збараж із військом прибув Максим Кривоніс. Йшов біля озера, захотів пити, бо надворі було дуже душно і коня хотів напувати. Отож тільки кінь вступив в озеро, як раптом став на щось тверде. Максим

зачерпнув води. А шлюбка стукнула у воді по залізу якомусь. Засміявся Максим і наказав витягти з озера скарб панський. Більше 10 возів із великим скарбом прибуло у табір до Максима. Відтоді й озеро назвали «Срібним».

Перевірочний диктант

1. Історія – це...
2. Наведіть приклади історичних джерел різних видів?
3. Встановіть яке це століття: 1237, 988, 800?
4. Який рік був наступним після 133 р. до н.е.?
5. В якому році і де з'явилася вперше людина на території України?
6. Неолітична революція – це?

7. Привласнюючи господарство – це?
8. Першими тваринами, які приручила людина були...
9. Перерахуйте періодизацію становлення людства.
10. Який перший метал винайшло людство?
11. Чому кам'яний вік отримав таку назву?
12. Який зараз період?
13. Назвіть найбільш відомі стоянки первісної людини на українських землях.
14. Які ви можете назвати знаряддя первісної людини?
15. Які культури населяли територію України в різні часи?